

Björkö kyrkas gyllene nattvardsservis – kring en gåva av Gustav III

Den sekulariseringsprocess som utmärkte den senare delen av 1700-talet berörde i huvudsak just de samhällsgrupper som av hävd utgjort kyrkans främsta donatorer. Den gustavianska perioden saknade därför i stort sett intresse för det sakrala silvret och de föremål av ädelmetall som tillverkades präglas vanligen av konservatism och formmässigt låg kvalitet. Man blir därför överraskad när man i Finlands Nationalmuseum får stifta bekantskap med ett i dubbel bemärkelse gyllene undantag, den nattvardsservis – kalk och paten av guld – som ursprungligen tillhört Björkö kyrka men nu är en deposition från S:t Michels stift.¹ Enligt stämplarna är den tillverkad i Stockholm 1778 av guldsmeden Anders Zachoun.

De svenska guldföremål från 1700-talet, som överlevt till vår tid är, om man undantar riksregalierna, som regel av ganska blygsamt format – snusdosor, luktdosor och urboetter. Arkivalierna visar att också väsentligt större föremål tillverkades men guldets höga ekonomiska värde har säkert lett till nedsmältningar och omarbetningar. De tunga nattvardskärlen från Björkö kyrka, tillverkade av 20 karats sk pistolettguld drar därför redan genom materialets dyrbarhet uppmärksamheten till sig. Oblattallriken är jämförelsevis enkel med en smal bladbård som enda dekor. Den underordnar sig därigenom helt den i monumental, nyklassisk stil, skulpturalt formade kalken. Genom sin otvetydiga pariskaraktär väcker den omedelbart intresse. Björkökalkens extrema formgivning parad med hög hantverksskicklighet gör den till det sena 1700-talets kanske mest betydande kyrkliga föremål av ädelmetall med svenskt ursprung.

Den släta cuppan vilar i en gjuten, vulstformad holk med växtornamentik i spröda rankor och i voluter upprullade skaft. Noden är tärningsformad med rosetter i kraftig relief. Cuppa och nod bärs upp av det korta, kannelerade och lätt insvängda skaftet, vilket nedåt avslutas av en vulst med dekor av vinblad och druvklasar. Foten slutligen, är lågt trattformad med tätt ställda och energiskt vridna kannelyrer som med sin virvlande rörelse lyfter kalkens skulpturala former. Foten begränsas utåt av en smal lagerstav. Med undantag av den stomlödda cuppan är kalken helt tillverkad i gjutet arbete av mycket hög

Kalk och patén av guld skänkta 1778 av Gustav III till Björkö kyrka. Cuppan med inskription: GUSTAVUS. III. TEM- PLO. BIRKOENSI. DONO.DEDIT. INMEMORIAM. PII. ADITUS. COMITIS. DE. GOTTLAND. DIE. XV. JUNII. MDCCLXXVII.

Stämplor: AZ - S:t Erik - 20K - U (Anders Zachow - Stockholm - 20 karat - 1778). Hovgravören Pehr Suther kan på sannolika grunder anses som ansvarig för tillverkningen och har utan tvivel själv utfört den avslutande och betydelsefulla ciseleringen. Deposition i Finlands Nationalmuseum från S:t Michels stift (65 047:1-2). Foto: Museiverket.

kvalitet.² Gjutning av denna storleksordning är en teknik som är främmande för guldsmidet i de länder, däribland Sverige, som varit knutna till den tyska hantverkstraditionen. Här har hammararbetet dvs bearbetning av en tjock plåt med hammare och ciselörpunsar som regel ersatt den gjutningsteknik som varit vanlig i de romanska länderna. Kalken är därför även tillverkningsmässigt en främmande fågel i nordisk guldsmedskonst.

En latinsk inskription på cuppan berättar att den skänkts av Gustav III till Björkö kyrka som ett minne av hans landstigning där sommaren 1777. Trots sin remarkabla karaktär – kalk och patén väger sammanlagt 1,4 kilo – tycks gåvan aldrig ha uppmärksammats i det samtida Sverige och förgäves söker man uppgifter i memoarlitteraturen.³ I arkiven finns dock intressant kulturhistoriskt material kring den kungliga gåvan men även uppgifter som lyfter fram en av rokokons och den gustavianska tidens mest berömda hantverkare, Gustav III:s hovjuvelerare Pehr Suther till vilken inga bevarade föremål av ädelmetall tidigare kunnat knytas.

Servisen har givetvis samband med kungens besök hos Katarina den Stora i S:t Petersburg. Resan dit från Sveaborg hade Gustav III företagit med

Detta paradporträtt av Gustav III målades 1777 av Alexander Roslin under kungens vistelse i S:t Petersburg, där Roslin vid denna tid befann sig. Sv Statens Porträttsamling no 660, Gripsholm.

galären Seraphim.⁴ Galärerna var bestyckade rodd- och segelfartyg med ringa djupgående, vilket gjorde dem lättmanövrerade men samtidigt känsliga för hård vind. Efter en stormig färd anlände man den 15 juni, Pingstdagen, till den skyddade hamnen i Björkö Sund. Björkö (Koivisto) vid inloppet till Viborgska viken hörde till de områden som fått avträdas till Ryssland efter freden i Nystad. Kungen besåg här inkognito såsom greven av Gotland, tillsammans med sin uppvaktning kyrkan, där församlingens kyrkoherde Bogislaus Hornborg höll en kort andaktsstund. Resan mot S:t Petersburg fortsattes redan samma eftermiddag.

Besöket av det förnäma svenska sällskapet var givetvis en omtumlande händelse för invånarna på Björkö. När därför kyrkoherde Hornborg genom tidningarna fått vetskap om den höge gästens rätta identitet skyndade han sig att skriva ett brev till kanslipresidenten, greve Ulrik Scheffer⁵ som var chef för Utrikesdepartementets föregångare, Kabinettet för Utrikes brevväxlingen.

Eders Hög: Greflige Excellence

Den Höga lyckan och dyra förmån, våra neigder, vår Kyrcka och oss d: 4 Jun: gla R:[gamla Räkningen]-- wederfors lærer aldrig mera i framtiden bända.

Den Högtnamkunnige Grefwen af Gothland täcktes segla genom våra sunder,

landstiga på våra stränder, nådigt bese vår Kyrcka och för Altaret förrätta en kort andagt. Himmelens Herre höre Honom allerstädes där Han Honom bekänner.

Af Gazetterna hafwa wi den stora fägnaden at wi weta hwilka Höge och Förnåme Herrar woro Grefwen af Gothland följaktige; men högst beklagligt at wi eii weta hwilka af de Höga Herrar besökte vår Kyrcka. Med största wördnad och diupaste ödmuikhet bönfaller hos Eders Hög: Greflige Excellence anhöllandes om Kundskap hwilka de Höga Herrar woro, Som täcktes bewärdiga vår Kyrcka med deras Höga besök: på det jag finge den hedren, at sådant til ewerdligt åminne i våra Kyrckioacter införa. Om Grefwen af Gothlands Portrait och böggunstigt tilstånd at den behålla i vår Kyrcka, til ett oskatbart åminne för Framtiden af den store Herrens besök, bönfaller jag likaledes i allerstörsta ödmuikhet...⁶

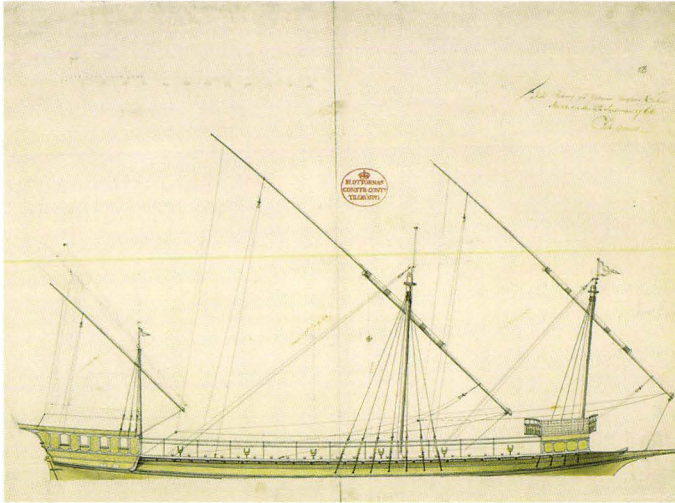
Scheffers svar till kyrkoherde Hornborg dröjde och är daterat först den 12 december 1777. Här återges det i koncept.⁷

*Kyrkioberden Hornborg i Biörkö församling uti Wiborgs Stift
Jag har nyligen haft den äran att emottaga N:N: skrifvelse, hwarutinnan N:N: åstundar att weta, hwilka utaf Grefvens af Gottland suite woro högömt Herre följaktiga då han, stadd på resan til Ryssland landade wid Biörkö kyrka uti Wiborgs Stift. Jag har ej underlåtit att afgifwa underdånig berättelse om afsigten af en sådan N:N:s åstundan. Hs Kongl: Mt har med synnerligit nöje och wälbehag ansedt N:N:s omsorg att förwara minnet af denna Händelse och täktes äfwen förklara det han wore sinnad att Sielf nådigt dertill bidra och åt Biörkö kyrka förära en kalk med dertill hörande Patene som till åminnelse af Högömt Grefwes derstädes gjorde besök kommer att förwaras.*

*Jag har ej bordt dröja med att N:N: heröfwer förekomma och så snart sig giöra låter skall jag widare draga försorg om denne gåfwas öfwerstyrande till N:N:.
Emedertid bifogar jag här den åstundade Förteckningen på de Personer som wid detta tillfället omgäfw Grefwen af Gottland, ibland hwilka jag då ej sielf hade den äran att räknas, emedan jag seglade på ett annat Fartyg och fant mig ej närwarande när landstigningen skedde.*

Scheffer nämnde således inget om det porträtt, som Hornborg hade önskat sig utan meddelade istället kungens beslut att skänka församlingen en kalk med paten. Den extraordinära prägel, som Gustav III redan då beslutat ge denna minnesgåva avslöjades dock inte i Scheffers brev. Ett par dagar tidigare hade nämligen kungen av sin hovjuvelerare Pehr Suther mottagit en kostnadsberäkning på en kalk med paten av guld.⁸

“Hvilken dera som af desse fem Kalkars Teckningar Aproberas, så kan den göras, med där til hörande Platine til omkring 400 Ducaters wigt. Gullet skal hålla i fint 20 Karat 3 grains och kommer med facon at kosta 2 Rd 16 sk pr Ducat, giör för

Galären Seraphim (eg. Seraphims Orden), som 1777 förde Gustav III till S:t Petersburg. Tretton år senare var hon åter i samma farvatten och användes då av kungen vid flottans utbrytning ur Viborgska viken. – Akvarellerad ritning 1768 av Johan Acrell efter Fredric Henric af Chapman (?). Krigsarkivet, Stockholm.

400 Ducater...Rd 933 16 sk Något torde dock kunna Menageras i wigten som förminskear summan.

Tre Månaders tid behöfves til des för färdigande
Stockholm d 9 xber 1777
P Suther”?

Av formuleringen att döma har Suther haft i uppdrag att kostnadsberäkna fem olika kalkar, en uppgift som senare får sin förklaring. Genom offerten kan Suthers namn utan tvekan knytas samman med Björköservisen men eftersom såväl kalk som oblattallrik bär Anders Zachouns mästarstämpel måste det vara denne som formellt skall hållas ansvarig för tillverkningen. Men vad blir då Pehr Suthers roll? För de sannolika omständigheterna kring detta skall redovisas nedan.

Brevet från Scheffer nådde aldrig Hornborg, som därför tillsvidare förblev ovetande om kungens beslut. Nästa brev från Scheffer anlände till Wiborg tillsammans med nattvardsservisen.

Til Magister Hornborg jemte den Kalk och paten af Guld som K. M. skjänket til Björkö Kyrka.

Stockholm d 7 May 1778

Utaf min i förleden December månad till NN aflätne skrifvelse, lærer NN hafua inbäntat hurusom Hans Kongl Mayt i Nåder beslutit at til Björkö Kyrkja skjänka en Kalck med dess tillhörige Paten.

Detta Nådige Beslutwärc ställes nu, då jag uppå Hög Befallning har det nöjet at härjemte tilsända NN en sådan Kalk och Paten af Guld. Denne Hans Kongl Mayts Gåfwa blifwer på en gång en prydnad för Björkö kyrkja och et ewerderligt wedermäle af det Höga besök Högbemelte Herre såsom Grefwe af Gottland under dess resa til Petersburg därstädes aflagt.

Jag lyckönskar derföre NN och dess församling til denne Kongl Skjänk, såsom hwaraf den ey mindre beder än prydnad tilflyter och försäkrar sluteligen at jag med störste nöje frambärdar.

Björkö församling var fattig och relativt obetydlig. Det är därför lätt att förstå den överväldigade reaktion på gåvan, som magister Hornborg gav uttryck för i sitt tackbrev samt den frustration han givetvis kände över det uteblivna brevet från Scheffer, som han inte kunnat besvara.

Eders Hög=Greflige Excellence

Utaf Eders Hög-Greflige Excellences ynnestfulla och Höga skrifvelse af d 7de Maji erfar jag med största oro, at jag ej haft den dyra Förman at erhålla någon skrifvelse af Decemb: i förledit år.

Det Hans Kunliga Majestet, den stora Konung Gustaf i nåder behagat begåfwa vår Fattiga Kyrcka och Församling med en Kalck och Paten af Guld får jag med innersta Frögde och glädje samt wördnadsfulle rörelser ärfara. Gåfwan är stor, dyr och oskatbar, samt oss hel oförmodad och oförtient. Förlåt, dyraste Grefwe förlåt at jag ej är mächtig at utsäga mine Siäls rörelser uti en så wigtig Sak hwarcken at beskrifwa Gåfwans dyrhet, eller vår owärdighet til samma Gåfwa den är en nåde=skänck hwaraf Björköö Församling i ewerdeliga tider får högskatka och berömma sig.

På wederbörig Kallelse har jag jemte Församlingens äldste infunnit mig här i Wiborg at taga denna dyra Gåfwan med al optänkelig wörnad emot. Första dag Pingst som

Björkö gamla kyrka, riven i början av 1900-talet. Foto Christian Ganderup 1898. Foto: Museiverket.

Hovgravören och hoyjuveleraren
Pebr Suther vid ca 50 års ålder.
Gravyr av Jacob Gillberg 1773
efter ett numera okänt porträtt av
Lorenz Pasch d y.

är samma belg på bken Hans Kungliga Majestet såsom Grefve af Gothland, besökte vår kyrka, har jag genom Guds nåd tänkt hålla et dertil lämpeligt tabl til Församlingen: Solenniter introducera desse oss så dyra beligdomsstycken samt på ett enständigt sät presentera samma Församlingens Medlemmar.

Som Eders Hög=Greflige Excellence varit densamme, som öfversändt oss denne Kungliga gåfwan så aflägger hela Församlingen icke allenast hos Eders Hög=Greflige Excellence den aldra ödmukaste tacksägelsen utan och anbåller lika ödminkt det Eders Hög=Grefliga Excellence tächtes vara den samme som för en så dyrbar skänks undfående skulle nedlägga hela Församlingens wördnadsfullaste och aller ödmukaste erkänsla hos Hans Kungliga Majestät, framhårdar med diupaste wördnad.

Eders Hög=Grefliga Excellences
aller ödmukaste tienare
Bogislaus Hornborg
Wiborg d 20 Maji Ao 1778

Kring den intressanta frågan om kungens motiv till den anmärkningsvärt dyrbara gåvan kan man sannolikt bara spekulera. Hans kända impulsivitet är ett förslag men som mer sannolikt bör man kanske uppfatta hans önskan att inför Katarina visa sin storslagenhet. Under besöket i S:t Petersburg

hade Gustav III av kejsarinnan fått mottaga många dyrbara presenter vars ekonomiska värde av allt att döma vida översteg dem som kungen fört med sig till Ryssland.¹⁰ Guldservisen kan därför självfallet just ha sin bakgrund i kungens önskan att åstadkomma en 'gåvobalans'. Som jämförelse kan nämnas att när han något senare samma år skänkte en kalk till Slottskyrkan med anledning av sonen Gustav Adolfs dop tillverkades denna huvudsakligen av förgyllt silver – endast en mindre del är av guld.

Pehr Suther (1719-1789) har för eftervärlden främst förknippats med den framgångsrika handel han bedrev med smycken och juveler, vilket gav honom en anseelig förmögenhet.¹¹ Suther var därtill en mycket framstående yrkesman, som av samtida uttalanden att döma drev sitt hantverk till fulländning. Han föddes i Stockholm i en sjökaptensfamilj. Hans skolutbildning avbröts på grund av föräldrarnas iråkade fattigdom och han sattes i lära hos den idag för övrigt relativt okände guldsmeden Jonathan Brytzenius. Där fick han sin grundutbildning och blev gesäll omkring 1740. Av Brytzenius lyckades han utverka fyra timmars ledighet i veckan (förlagda till mellan klockan fem och sex på morgnarna!) samt sön- och helgdagar då han på egen bekostnad tog lektioner i teckning och gravyr. Sannolikt gjorde denna kompletterande utbildning att han därefter fick anställning som gravör och ciselör hos hovjuveleraren Frantz Bergs. Denne drev under rokokon den mest betydande verkstaden för guldarbeten i Stockholm.

Suther fullbordade sin utbildning under två resor till Paris där han bl.a. arbetade hos den "... Fameusaste Ciseleur i den tiden..." Claude Thomas Duplessis, som "... hade fritt Boställe på Kongl: Slottet Louvren i Paris."¹² I sin självbiografi nämner Suther också att han under ett år hade egen verkstad i Paris. Vid sin hemkomst 1750, efter den första resan, fick han genom Carl Gustaf Tessin fullmakt som kunglig hovgravör och hovciselör.

Suther förenade stor hantverksskicklighet med ett sannolikt betydande konstnärsskap. Hans verksamhet i Sverige är dock idag mycket svårbedömd eftersom man inte har träffat på något föremål med tillverkarstämpel, som kunnat föras till honom. Nationalmuseum i Stockholm fick dock för några år sedan som gåva en förgylld relief av mässing, som Pehr Suther enligt den graverade påskriften tillverkat 1749 i Paris. Motivet utgörs av kärleksgudinnan Venus svävande bland molnen tillsammans med sin lille bevingade son Cupido. Figurerna är med sina långsträckta lemmar och den svala elegans som vilar över bilden goda exempel på den manieristiska Fontainebleauskolan från 1500-talets senare del. Det fanns i den franska rokokon en beundran såväl tekniskt som psykologiskt för den höviskt förfinade figurframställning som den fransk-italienska senrenässansen företrädde. Den skall inte ses som en reaktion mot den mer blodfulla, stundom erotiskt färgade Boucher-stilen utan mer som ett klassicistiskt komplement, som alltid löpt som en underström inom den franska konsten. Med stor sannolikhet är reliefen en av de tre som Suther enligt egen utsago visade upp för Tessin vid sin återkomst till Sverige 1750 och lika sannolikt är att det var just denna som utgjorde hans

receptionsstycke till Kungl. Målare- och bildhuggareakademien då han 1771 invaldes som ledamot. Enligt Suthers uppgift utgjordes detta av en förgylld basrelief av mässing med just detta motiv. – 11 år senare fick Suther av kungen fullmakt som direktör vid akademien.

Troligen var det under åren hos Frantz Berghs som Pehr Suther lade grunden till sin skicklighet som juvelerare. Hans leveranser till hovet av brillianterade smycken och dosor var med all sannolikhet betydande och renderade honom utnämningen till hovjuvelerare. Som sådan tillverkade han 1766 den med juveler rikt besatta krona som av Sofia Magdalena bars vid vigselceremonien på Stockholms slott.¹³ Ett renodlat ciselörarbete bör däremot den magnifika guldask ha varit "...arbetad af Suther, med mycket allegoriska figurer ornerad", vilken Gustav III medförde på sin resa till Spaa 1780.¹⁴

Pehr Suther förefaller att ha bedrivit sitt yrke som fri konstnär. Han sökte aldrig förening med guldsmedsämberet och hade därigenom sannolikt inte rättighet att bruka mästarstämpel och låta kontrollstämpla sina arbeten.¹⁵ Kommerskollegium kunde likväl ge sådant tillstånd till hantverkare utanför ämbetet om dessa bedömdes som kvalificerade. Suther verkar dock inte ha begagnat sig av denna möjlighet. Då det jämlikt 1752 års kontrollstadga i princip var förbjudet att saluföra okontrollerade arbeten av ädelmetall

"Venus med sin son Cupido" Relief av förgylld mässing signerad Giordt i Paris A° 1749 af P Suther. 13x9,4 cm. Av Suther troligen använd som receptionsstycke till Konstakademien 1771. Nationalmuseum, Stockholm, Kbv 18/1985.

Pehr Suthers palats vid Adolf Fredriks torg (numera Mariatorget) i Stockholm. I detta hus där även Anders Zachow hade sin verkstad tillverkades nattvardsservisen för Björkö kyrka. Här bodde också den bekante konstnären Pehr Hillerström som lämnat så många bidrag till vår kunskap om den gustavianska tidens borgerliga liv i framförallt Stockholm. – Byggnaden revs 1910. Foto: Stockholms Stadsmuseum.

följer av detta att Suther när så varit påkallat använt sig av någon annans mästarstämpel. Även sådan s. k. fullmaktstämpling var i princip förbjuden men har sannolikt ändå förekommit. För så vida arbeten från hans ateljé har bevarats måste de därför av allt att döma gömma sig under andra mästars produktion.

År 1768 hade Pehr Suther förvärvat en fastighet vid Adolf Fredriks torg (numera Mariatorget) på Södermalm i Stockholm.¹⁶ Där uppförde han efter några år ett ståtligt stadspalats, som bildade den värdiga ramen kring hans stora konstsamling.¹⁷ Genom de hantverkare som blev hans hyresgäster kan man ana sig till hur den sutherska produktionen har varit organiserad. Kungliga hovemaljören tillika miniatyrmålaren Johan Georg Henrichsen (1707-1779) hade sin verkstad i huset under hela 1770-talet. Under en lång följd av år hade han varit bosatt hos Frantz Bergs där han är belagd redan vid 1750-talets början. Det finns skäl att anta att Hindrichsson haft en betydelsefull roll vid tillverkningen av de med emaljerad dekor av herdeidyller, keruber och porträtt prydda boetter, dosor o.a. föremål som lämnade Bergs och Suthers verkstäder.

I huset finner man från 1770 även Catharina Kedjeström, som drev verkstaden efter sin 1762 avlidne man, juveleraren och hovgravören Anders Kedjeström, även han elev till Frantz Bergs. Sannolikt har den kedjeströmska änkeverkstadens mästarstämpel varit den som Suther kunnat utnyttja för

17⁶/_A 78.

1.

Så Kontrollera

En kalk med sin talrek af 20 Karats
guld vägfärdig. — — — 300

Stockholm den 6. April 1778. — — — 300 Dukater
And. Zachoun

S. op. 92
Dubbet.

Arbetssedeln var den förteckning som av bl a guldmeder och tennjutare inlämnades till Kontrollverket tillsammans med de föremål som efter kontroll av metallbalten skulle få den statliga trekronorstämpeln. Texten lyder: En kalk med sin talrek af 20 Karats guld vägfärdig 300 (dukater). – Stockholm den 6 April 1778. And: Zachoun. Arbetssedlar för Stockholm 1778. Kungliga Kontrollverkets arkiv. Riksarkivet, Stockholm.

egna arbeten. Verkgesäll, d.v.s. den som i den avlidne mästarens ställe förstod verkstaden var vid denna tid Anders Zachoun. Han hade liksom Kedjeström och Pehr Suther utbildats i Frantz Bergs verkstad där han blev gesäll 1762. Det är otvivelaktigt av allra största intresse att kunna konstatera förekomsten av denna lilla koloni av hantverkare inom samma materialområde vilka av allt att döma kunnat samarbeta kring åtskilliga beställningar.

År 1773 lade Catharina Kedjeström ned sin verkstad och Anders Zachoun, som samma år blivit egen mästare övertog såväl lokal som personal. Troligen finns det ett samband mellan Zachouns övertagande av verkstaden och Pehr Suthers uppgift till Gahm Persson att också han detta år lade ned sin verksamhet men att han fortfarande höll arbetare "utomhus". Man kan förmoda att han härmed avsåg just Zachouns verkstad och att det dessutom var dennes stämpel han nu vid behov kunde använda.

Anders Zachouns hela verksamhetstid – han avled redan 1779, 39 år gammal – försiggick i det sutherska huset på Södermalm. Det man känner av hans produktion ger bilden av en duktig och ganska flitig hantverkare men som kanske inte tillhört yrkets elit. Zachoun är dock den mästare som med sin namnstämpel – AZ – garanterat att Björköservisen höll lagstadgad karathalt och han har därigenom för eftervärlden kommit att framstå som tillverkaren. Men det finns knappast anledning att tro att så varit fallet.

Suther var den erfarna och skicklige mästaren som sedan ett kvartssekel varit knuten till hovet. Han hade av den bevarade offerten att döma av kungen fått ta emot den prestigefyllda beställningen på en nattvardsservis av guld som kanske skulle komma att granskas av kejsarinnan själv. Ingenting talar för att kungen eller Suther skulle ha lämnat ett så betydelsefullt arbete till den visserligen välutbildade Anders Zachoun men som likväl var relativt nybliven mästare och dessutom saknade hovhantverkarens officiella status. Inget hindrar givetvis att Zachoun efter Suthers direktiv fått utföra de grövre arbetsmomenten medan Suther sedan som specialiserad på gravyr och ciseleringsarbete givit den avslutande ytbehandlingen.¹⁸ Björköservisen bör därför vad avser hantverket betraktas som ett arbete av Pehr Suther. Den får av detta skäl ett forskningsmässigt värde såsom det enda idag kända föremål tillverkat i Sverige, som kan attribueras till denne av sin samtid högt uppburne hantverkare och konstnär.¹⁹

Björkökalken ansluter mycket nära till en graverad förlaga av den franske ornamenttecknaren Jean Charles Delafosse (1734-1789). Delafosse är en av förgrundsgestalterna i den franska nyklassicismens tidiga fas och hans förlagor i "goût antique" för ett stort antal hantverksgrenar kännetecknas av kraftigt skulpturala former. Hans stil upplevs ofta som extrem och baseras i allmänhet på en närmast övertydlig användning av stilens gängse ornamentförråd. Den stora servis av silver tillverkad i Paris 1770-71, vilken Katarina II skänkte sin gunstling furst Grigorij Orloff har framhållits som ett tidigt exempel på Delafossestilen.²⁰ Hans formspråk har av allt att döma även haft betydelse för det svenska konsthantverkets utformning under det tidiga gustavianska skedet, särskilt då det gällt speglar och vägghendyler. För det svenska silvrets utveckling verkar Delafosse f. öv. endast ha haft marginell betydelse. En ritning till en ljusstake av stockholmsmästaren Pehr Zethelius återgår dock mycket nära på en förlaga av Delafosse.²¹

Förlagan till Björkökalken återfinns man i "Nouvelle Iconologie Historique ou Attributs Hiéroglyphiques,..." (Paris 1768), som 1771 utkom i sin 2:a utökade upplaga. I denna finns bl.a. förslag till fem nattvardskalkar. De fem kalkar som nämns i Suthers offert får härigenom sin förklaring. Han har uppenbarligen haft i uppdrag att kostnadsberäkna samtliga kalkar i den franska utgåvan mellan vilka Gustav III sedan kunnat välja. Den förlaga som kungen bestämde sig för kännetecknas dock av slankare proportioner och en djärvare resning än den Björkökalken fick, som med sitt väsentligt kortare skaft kommit närmare den traditionella svenska kalkformen.²² Det är intressant att notera att de förslag till kalkar som Delafosse här givit även ur fransk synvinkel upplevts så extrema att de "...sans doute jamais été exécutés."²³

Björkökalkens väsentligt större cuppa har givetvis att göra med de skilda liturgiska kraven i katolskt och protestantiskt nattvardsfirande. Man kan konstatera att mycket av den kyla och stramhet, som karakteriserar den franska förlagan förflyktigats i Suthers arbete. Detta har inte endast med de ändrade måtten att göra utan även med de enskilda detaljernas utformning. Fotens

Två förslag till nattvardskalkar av Jean Charles Delafosse av vilka den t v använts som förlaga till Björkökalken. Ur Nouvelle Iconologie Historique ou Attributs Hiéroglyphiques... 2.ed Paris 1771. Bibioteque National, Paris.

kannelyrer har t.ex. fått en närmast rokokomässig mjukhet och nodens fleuroner, som av Delafosse skrivits in på ett helt slätt parti har av Suther lagts mot ett sgrafferat fält, vilket givit mjukare valörer. Den stränga skönhet, som utmärker förlagan har i Björkökalken – avsiktligt eller ej – ersatts av en i sammanhanget väl så lämpad anpassning till miljön i en nordisk landskyrka.

I den omfattande och detaljerade förteckning som i Pehr Suthers bouppteckning finns över hans bibliotek upptas inga arbeten av Delafosse.²⁴ Detsamma gäller för Gustav III:s bouppteckning.²⁵ Det är dock möjligt att de häftesvis utkomna förlagorna kan gömma sig i de ospecificerade buntar av gravyrer som förtecknas i kungens kvarlåtenskap. Det är lockande att tänka sig att det varit kungen, som försett Suther med förlagor för kostnadsberäkning. Det bör hur som helst finnas anledning att i Björkökalken se ett direkt utslag av Gustav III:s smakuppfattning.

Under de veckor sommaren 1790 då kungen tillsammans med flottan låg instängd i Björkö sund i Viborgska viken gjorde han ett besök i Björkö prästgård. Han fick där återse den guldkalk han skänkt tolv år tidigare och

som nu förvarades "...i en stor kista, som stod i salen."²⁶ Episoden berättas av sedermera statsrådet J. A. Ehrenström som var i kungens sällskap. Under dessa dramatiska dagar då den militära katastrofen syntes nära skall servisen också ha använts vid en fältgudstjänst, som hölls på stranden av Vuokalainen²⁷ i Ahtila by. Som altare använde man en stor flat sten som ännu under 1900-talet har gått under namnet Nattvardsstenen.

Björkö kyrkas nattvardsservis kan utan tvekan klassas som en av de mest betydande representanterna inom guldsmidet för den gustavianska epokens stilvilja och hantverkskunnande. Vid sidan av detta och kanske ännu viktigare är dock föremålets kulturhistoriska lyskraft. Genom de sällsynt stora kunskaper vi idag har om de båda föremålets tillkomst och tidiga historia men kanske inte minst genom den impulsivitet och omedelbarhet som talar ur magister Hornborgs brev till Ulrik Scheffer / Gustav III blir Björkö kyrkas "heligdomsstycken" till föremål inför vilka man upplever en stark historisk närvarokänsla. Det är inte svårt att i fantasien med deras hjälp förflytta sig två århundraden tillbaka i tiden. Då blir till nu.

Delar av denna artikel har tidigare publicerats i Nationalmusei katalog till utställningen Katarina den Stora och Gustav III. (Stockholm 1998)

Noter

¹ Kalk och paten förvaras numera i ett fodral tillverkat år 1859 i Viborg "hos Bokbindar Sundström". Det fodral i vilket servisen ursprungligen levererades är ej bevarat.

² Kalken är tillverkad av flera separata delar som hålls samman av en genomgående axel.

³ Under 1800-talets senare del var dock gåvan föremål för spekulationer i finländsk press. (Finlands Nationalbibliotek: Historiska tidningsbiblioteket 1771-1890)

⁴ Hoppu, K. W., Kansanaho, E., Koivisto. Sen vaiheista, asukkaista ja elinkeinoista. Vammala 1953. Från Stockholm till Sveaborg färdades kungen tillsammans med sin uppvaktning på "Björn Järnsida", ett fartyg av Turumaklass. - För hjälp med översättningarna tackar jag 1:e bibl. Stig Appelgren, Nordiska museet.

⁵ Greve Ulrik Scheffer (1716 - 99) hade i ett drygt decennium varit svenskt sändebud i Paris. Efter Gustav III:s statskupp 1772 var han i tio år kanslipresident och den dominerande gestalten i regeringen. Från samma år var han kansler för Åbo universitet. Genom personlig vänskap med kungen var Scheffers politiska inflytande mycket stort.

⁶ Acta ecclesiastica, vol 90, Borgå stift. Brevet ligger i ett omslag innehållande "Skrivelser af Wiborgs stifts biskopar m. fl.". Riksarkivet (RA), Stockholm. Det saknar datering men har sannolikt författats ganska snart efter kungens besök.

⁷ Den fortsatta korrespondansen mellan Scheffer och Hornborg återfinns i Kabinetet för utrikes brevväxlingen. Huvudarkivet: Kanslipresidentens arkiv. RA, Stockholm.

⁸ Denna offert var känd i Sverige redan 1887 medan kalken i Björkö k:a då ännu var obekant för de svenska forskarna. I katalogen till Nationalmusei silverutställning d.å. antogs offerten därför åsyfta den kalk som kungen skänkte till Slottskyrkan med anledning av sonen, Gustav Adolfs dop (HGK Sk No 16). Denna kalk saknar stämplat. Eftersom prinsen föddes den 1 nov 1778 d.v.s. först ca 11 månader efter kungens beställning, en omständighet som forskarna vid denna tidpunkt förbisåg, är detta självfallet mindre sannolikt. Attribuerin-

gen har sedan upprepats av flera författare.

⁹ Gustavianska samlingen, M-film, I:230:78. Uppsala Universitetsbibliotek (UUB).

¹⁰ Bekant är bl.a. historien med den dyrbara promenadkäpp, besatt med diamanter och pärlor, som kejsarinnan presenterade kungen. Hur han skulle återgälda gåvan blev ett problem för Gustav III, som han löste genom att ur Skattkammaren rekvirera den s.k. svenska riksrubinen eller "Caesars rubin". Motiveringen var att han skulle bära den på kejsarinnans revolutionsdag. Istället fick hon mottaga den som gåva. (Mer om detta kan man läsa i "Den diamantbesatte Gustav III - en briljanterad konung" av Magnus Olausson; ingår i Nationalmusei katalog till utställningen Katarina den Stora och Gustav III. Stockholm 1998.)

¹¹ Pehr Suther har i sina självbiografiska anteckningar, levererade till Gahm Persson 1784, lämnat värdefulla uppgifter om sin utbildning och sin verksamhet. (S. L. Gahms Biografiska Samlingar. Hs X 220, TOM XV, Konstnärer Wol. 2. Uppsala Universitetsbibliotek).

¹² Thieme-Becker, Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler. Leipzig 1914.

¹³ Statskontorets skrivelser till K. Maj:t., 22.12.1766. Vol 68. RA. Se även Stålhane, H., Gustaf III:s Bosättning, Brudfärd och Bilägar, Stockholm 1946. - Kronan har ej bevarats. 1783 uppdrogs åt Suther att som värderingsman ha tillsyn över smycken och juveler i Kungl. Skattkammaren. Pga nedsatt syn avsåg han sig detta redan påföljande år. (Kammarkollegiets skrivelser till K. Maj:t., 29.9 1784. Vol 318. RA).

¹⁴ Ehrensvärd, G. J., Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof. Utg E. V. Montan, Stockholm 1878. - Någon uppgift om asken har inte påträffats i Kontrollverkets arkiv (RA) under den aktuella perioden, vilket talar för att den ej blivit kontrollstämplad.

¹⁵ Suther har därvidlag stora likheter med guldsmeden Christian Precht (1706-79) som efter återkomsten till Sverige 1731 från sin utbildning i utlandet fick tillåtelse att arbeta som fri konstnär "artisan libre". Precht kan inom konsthantverket sägas vara introduktören av den franska rokokostilen i Sverige. Han var inte medlem av guldsmedsämberet och har av allt att döma inte brukat mästarstämpel. Man vet dock att han haft stora beställningar för hovet och man har också på stilistiska grunder ansett sig kunna attribuera åtminstone ett betydande arbete till honom försett med en annan guldsmeds ansvarsstämpel – den hösten 2006 av Nationalmuseum förvärvade Grilliska dopservisen. – Personliga kontakter mellan Pehr Suther och Christian Precht kan påvisas efter Suthers hemkomst från Paris då han en tid var hyresgäst i den prechtska fastigheten vid Lilla Nygatan i Gamla stan (se Gustaf Munthe, 1957, Konsthantverkaren Christian Precht).

¹⁶ Adolf Fredriks torg blev platsen för flera publika festligheter. Försommaren 1777 några dagar före Gustav III:s avresa till S:t Petersburg hölls där ett magnifikt tornérspele med kungen och hans bror hertig Karl i spetsen för var sin kämpande skara riddare i praktfulla rustningar. 1790 inspekterade kungen Stockholms borgargarde på torget som tack för dess insats under kriget mot Ryssland. I båda fallen användes det sutherska husets fasad som kunglig läktare. Munthe, A., Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet. Stockholm 1959.

¹⁷ Den sutherska konstsamlingen har behandlats av O. Granberg i Svenska konstsamlingarnas historia III., Stockholm 1931.

¹⁸ Vem som utfört gjutningsarbetet har dock ej blivit föremål för utredning.

¹⁹ Den 31/10 1778 lämnade Anders Zachow för kontroll "En furstlig Krona" vägande 68 ducater. Kronan bör ha varit den som hertig Karls gemål Hedvig Elisabeth Charlotta bar vid kronprinsen Gustav Adolfs dop 10 dagar senare. Denna krona är bevarad och det bör givetvis på samma grunder finnas anledning att även här se ett arbete av Pehr Suther.

²⁰ Bottineau, Y., Le retour à l'antique. i Les Grands Orfèvres de Louis XIII à Charles X. uo 1965.

²¹ Foto i Nationalmusei arkiv, Stockholm. Neg C 9170.

²² Här gjordes sannolikt den besparing som omnämns i Suthers offert.

²³ Se not 19, aa sid 201.

²⁴ Nedre Borgrättens arkiv (Bou) 1790:61, SSA.

²⁵ Kungliga arkiv, K 52, RA.

²⁷ Ehrenström, J. A., Historiska anteckningar. utg. S. J. Boëthius, I, Stockholm 1882. sid 265f.

Dåvarande kyrkoherden i Björkö församling berättade vid samma tillfälle att kungens gåva ofta satte prästerna i förlägenhet eftersom de församlingsbor som låg på sitt yttersta krävde att få nattvarden ur guldkalken. Detta innebar att de dyrbara föremålen på osäkra vägar och nattetid fick föras runt i församlingen.

²⁸ Se not 4.

